

ПОДОРОЖНІЙ ЩОДЕННИК ДАНІЕЛА КРМАНА ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Аналізується постать Даніела Крмана та історичні умови створення його «Подорожнього щоденника», особливості відображення соціального розвитку українських земель, військово-політична історія Полтавщини крізь призму поглядів мандрівника.

Ключові слова: Даніел Крман, «Подорожній щоденник», Полтавщина, Іван Мазепа, Швеція, Полтавська битва.

Сучасна історична наука характеризується посиленням уваги до проблем соціальної історії та духовної сфери життя суспільства. У зв'язку з цим спостерігається підвищений інтерес дослідників до джерел особового походження, зокрема, мемуарної літератури (що є носієм історичної самосвідомості окремої особи) як історичного та біографічного джерела. Незаперечним є факт визнання мемуарної літератури не лише як джерела фактичної інформації, а й важливого чинника культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи створення.

На сучасний розвиток вітчизняної мемуаристики помітний вплив справили події державного життя, деідеологізація історичної науки, зростання суспільного інтересу до комплексу джерел особового походження та практичні потреби історичної науки, літературознавства, культурології. Історичні події другої половини XVII — початку XVIII ст. ознаменувались знаковими явищами в історії розвитку українських земель. Україна тоді, як і за сучасних геополітичних умов, перебувала в центрі політичних подій Європи, зосереджувала на собі увагу всього континенту.

Важливою та водночас трагічною подією для українського історичного поступу стала Полтавська битва/трагедія, що неодмінно потребує переосмислення та формування нового бачення у контексті сучасної української історії. Саме про цю епоху в історії

українських земель докладно розповідає у своєму «Itinerarium» — подорожньому щоденнику, відомий словацький євангеліст, мандрівник Данієл Крман. Разом із тим, цікавим є виклад Данієлем Крманічем соціальної історії українських земель загалом та Полтавщини зокрема.

Метою нашого дослідження є здійснення комплексного аналізу особливостей висвітлення соціальної та військової історії у «Подорожньому щоденнику» Данієла Крмана.

Історіографія дослідження. Дослідженням цього історичного джерела займалися ряд науковців, проблематика їхніх студіювань стосувалася висвітлення різних аспектів, які описував словацький мандрівник. Серед загальних праць, які в тій чи іншій мірі розкривають біографічні аспекти життя автора, історію створення «Щоденника» та його роль як історичного джерела, відзначимо: І. Багалія [1], В. Горобець [5], С. Дідух-Романенко [7], Д. Наливайко [11], О. Оглоблина [12]. Найбільш цікавими працями для нашого дослідження є напрацювання, що стосуються безпосереднього змісту «Щоденника» Д. Крмана. Автори розкривають особливості висвітлення подій словацьким мандрівником, розставляють акценти та ключову проблематику його твору. Серед таких авторів відзначимо Н. Ващук [2], Т. Мацьківа [10], І. Пасемко [13], М. Славинського [14], С. Томашівського [17].

Виклад основного матеріалу. Данієл Крман (народився 28 серпня 1663 р. в Омшені біля Тренчанських Теплиць) — словацький церковний та суспільно-політичний діяч, мемуарист, видавець, перекладач [16, с. 56]. Автор «Зачатків слов'янської граматики» (*Rudimenta grammaticae Slavicae*) і численних релігійних та історичних творів, також «Подорожного щоденника» (*Itinerarium*) — важливого джерела з історії України початку XVIII століття. Особистий приятель Гетьмана України Івана Мазепи. Народився у родині протестантського священника Данієля Крмана—Старшого. Навчався в освітніх закладах Бреслау (Вроцлав), Дрездена та Віттенберга. Вищу теологічну і філософську освіту здобув у Лейпцигу та Берліні [6, с. 37].

Подорожні нотатки — це специфічний вид наративу, де впливи літературної моди проявлялися якнайменше [6, с. 37]. Адже завдання автора полягало передовсім у цілеспрямованій передачі власного досвіду від перебування у мандрах. Тому, попри літературні віяння, твори цього жанру несуть у собі, як правило, найреалістичнішу інформацію. Не випадково першою історичною

працею став твір Геродота, написаний у мандрах, і не випадково вже реалізм як літературний стиль активно звертався до цього жанру [17, с. 306].

«Itinerarium» («Подорожній щоденник») — твір Данієла Крмана, в якому оживає Україна 1709–1711 років, її гетьман Іван Мазепа, який зовнішнім виглядом і величними рисами характеру справив велике враження на словака та його співмандрівників [2, с. 28].

Здійснюючи зовнішній аналіз джерела, відзначимо, що свій «Itinerarium» Д. Крман написав латинською мовою, що була тоді інтегральною мовою Західної Європи. В цьому творі, що охоплює майже 250 сторінок, він занотував усе побачене, почуте й пережите під час відрядження до Карла XII [10, с. 17]. Об'єктом уваги Крмана був, зрозуміла річ, гетьман Іван Мазепа, очільник держави «Козаччина» (Козакія). У Крмановому образі Мазепа переплетено легенду про любовні пригоди молодого гетьмана при польсько-модворі зі свідченнями самовидця.

Варто зазначити, що автор цікавився не тільки військовою справою, а й політичною та дипломатичною стороною, мандрівник відзначав стосунки між противниками та союзниками, збирав матеріали про культуру і звичаї народів, серед яких перебував під час своєї мандрівки [9, с. 115].

Щоденник Данієла Крмана дійсно заслуговує на увагу як багате на деталі історичне джерело, що було майже невідомим, а принаймні недоступним для широкого загалу дослідників [4, с. 203]. Щоденник розкриває важливі події в історії України — похід Карла XII, шведсько-український союз, Полтавську битву. Його перше видання з'явилося друком ще 1894 р. в Будапешті, але за радянських часів ігнорувалося через антимосковську спрямованість та висловлені де-не-де симпатії і співчуття до України й українців, насамперед до Мазепа [5, с. 106].

Для початку варто наголосити, що «Itinerarium» Д. Крмана варто читати досить критично, оскільки словацький посол під час своєї воєнної «одісеї» не міг докладно ознайомитися з дійсним станом справ у тогочасній Україні. Крім того, не треба забувати, що Крман був людиною своєї доби, людиною бароко, сприймав усе безпосередньо і з позицій «єдино спасенної своєї євангелічної віри» [5, с.128].

Цікавим для нас є опис мандрівником грошової системи та монетних номіналів, що слугували платіжними засобами в тому

числі і на Полтавщині. Це спостереження зроблене в контексті перебування його в обозі шведського війська та в процесі соціально-економічних зв'язків з місцевим населенням, оскільки шведська армія потребувала провізії, будинків для ночівлі та інших послуг.

Для початку зазначимо загалом про грошову систему та номінали, що перебували в обігу на період Північної війни. Власне кажучи, саме монети та монетні скарби є чудовими репрезентантами економічного розвитку регіону, впливу тієї чи іншої грошової системи. У контексті історичного розвитку Полтавщини зокрема та українських земель взагалі, цей фактор досить чітко проявляється.

Грошовий обіг України XVII – початку XVIII ст. надзвичайно складний, порівняно з попередніми періодами. На сторінках писемних джерел цього часу історики натрапляють на велику кількість найменувань грошових одиниць та різні системи грошової лічби [8, с. 105]. Як зазначає Ф. Шевченко, в другій половині XVII ст. ходила польська та західноєвропейська монета, карбована в першій половині XVII ст. й раніше, а також значно, поширився обіг російської монети, наплив якої все збільшувався. Це, було результатом посилення економічних зв'язків України з Московією [18, с. 101].

На цей аспект грошового обігу та економічного життя, а також на розмаїття монет, вказує і відомий літописець Самійло Величко. Український літописець розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Полскую со всей Малой России, то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядский со всей Малой России вывел и выгубил» (йдеться про грошові реформи уряду Петра I) [3, с. 69].

Як бачимо, С. Величко назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII – початку XVIII ст., серед них – леви, «чвертки» і «полталярки», орти – монети вартістю 18 грошів, що випускались у багатьох країнах Західної Європи, в Україні найбільшого поширення набули польські та бранденбурзькі орти. Шостаки – вартістю шість грошів.

Як зазначає М. Котляр, досі нумізмати не дійшли єдиного висновку щодо реального змісту й вартості орлянок, шагів, осьмаків і лядських. Орлянками могли називати гульдени або флорини із зображенням орла, трохи легші від таляра і вартістю

приблизно на третину менші від нього. Гульдени й флорини широко розповсюджені в українських скарбах того часу [8, с. 111].

Останнє, що ми згадали, це – монетні скарби цього періоду, які є вкрай важливим джерелом вивчення та підтвердження різних спостережень мандрівників і сучасників тих подій. У даному контексті є важливим дослідження В. Шестюка «Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України» [19]. Автор аналізує монетні комплекси, подані за приблизним маршрутом руху шведських військ на Лівобережжі у 1708–1709 рр.

Найбільш репрезентативним, на наш погляд, є скарб монет поблизу с. Нехвороща, кол. Кобеляцький р-н, Полтавська обл. Притаманний для XVII ст. скарб за характерним монетним матеріалом, що включав імперські та республіканські нідерландські талери, численні зразки обігової монети Речі Посполитої Сигізмунда III та Яна Казимира, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії Георга Вільгельма та Фрідріха Вільгельма. Лише невелика частина складу скарбу – срібні копійки Петра I, що й дозволяє його віднести саме до початку XVIII ст. [19, с. 240].

Власне такий склад монетного скарбу підтверджує перебільшення С. Величком прискорених темпів витіснення в Україні іноземної монети російською, хоча цю тенденцію він помітив вчасно. Насправді, зникнення іноземної монети з українських земель почалося з середини 30-х років XVIII ст., та й то – на Лівобережжі. Російська монета завойовує панівне становище на українському ринку приблизно між 1735 і 1740 рр. [8, с. 115].

В. Шерстюк у свою чергу висновує, що співставлення місць виявлення скарбів початку XVIII ст. на Лівобережжі з територією, де тривали військові російсько-шведські протистояння наприкінці 1708 – у 1709 рр., фіналом яких стала Полтавська битва, показали, що ці комплекси локалізуються якраз у місцях проходження шведських військ та військових баталій, а також на безпосередньо прилеглих ділянках [19, с. 240].

Власне здійснивши коротенький історичний дискурс у грошову систему, що існувала в часи мандрівок Д. Крмана на Полтавщині, повернемося до його спостережень безпосередньо нумізматичного аспекту.

У контексті подальшої економічної взаємодії шведського війська та місцевого населення, при наростанні дефіциту продовольства, загострювалася проблема його роздобути. Відповідно починають зростати ціни на харчі, а їх добування стає складнішим.

Данієл Крман зазначає: «Найосвіченіший пан генерал-майор Майєрфельд заплатив за один гарець паленки 12 твердих талярів, що мені й сам сказав. Одна пара чобіт, потрібних для верхівця, коштувала 12 золотих ринських. Один широкий німецький капелюх, оздоблений тонкими срібними китичками, був вартий 30 золотих. Одна бочка пива, що мала 7,5 відра, коштувала 45 ринських. Один гарець уміщає майже 3 угорські половинки, одначе не будинські, а ті, що їх вживають на пограниччі Австрії, Морави, Сілезії й Польщі угорські мешканці. 20 гарців творить одну дев'ятку, а 150 гарців рівняється одній козацькій бочці. Одно сідло продавалось за 12 ринських талярів, деколи й за 20» [9, с. 162].

Мандрівник продовжує в цьому контексті засвідчувати ріст цін — наш Гаас купував відро горілки за 8 твердих золотих, що їх вартість була 6 ринських золотих, разом за 48 золотих; підняв ціну відра на 22 ринських золотих і заробив на одному відрі паленки 70 ринських золотих. Це сталося ще перед облогою Полтави, коли само собою було всього достаток. На якомусь аукціоні за п'ять сорочок одержали 60 твердих талярів. Під час облоги піднялась також ціна хліба. Козаки, крім золотих і талярів, інші гроші не брали. Шведи ціну золотих і талярів підвищували, саксонська монета не приймалась, копійки можна було дістати зрідка [9, с. 164].

Досліджуючи питання відображення військової історії у «Подорожньому щоденнику» Данієла Крмана, наголосимо на тому, що матеріалу для написання було більш ніж вдосталь. Оскільки, перебуваючи при Карлі XII, мандрівник став свідком вирішальної події всієї Північної війни — Полтавської битви.

Як ми вже зазначали, Данієль Крман у травні 1708 р. був посланий протестантською общиною і з рекомендацією князя Трансільванії до Карла XII з тим, щоб домогтися його допомоги й протекції протестантам в Угорщині. Через Закарпаття, Польщу й Литву він прибув у Білорусь, де в Могилеві був уперше прийнятий шведським королем [11, с. 394]. Залишившись при шведській армії, він разом із нею вирушив в Україну, побував під Полтавою, втікав до Туреччини, в Бендери, звідки вже через Молдавію повернувся на батьківщину. Отже, Крман став свідком великих і драматичних подій, що в 1708—1709 рр. розігралися в Україні, але не можна вважати, що він належав до вдумливих і проникливих спостерігачів [16, с. 143].

Важливим аспектом висвітлення військової історії, є розповідь Крмана про Полтавську битву. Загалом вона відзначається фраг-

ментарністю, це спостереження людини, що випадково потрапила на поле бою й зафіксувала розрізнені епізоди, котрі потрапили їй на очі.

Події Полтавської битви 1709 р. підкріплені двома фронтовими мапами. «Перед вирішальною битвою, — пише Крман, — обидва табори були навпроти себе майже на чверть милі, розділені рікою Ворсклою» [9, с. 132]. Одна з таких фіксацій: ранній ранок, поле навпроти північних воріт Полтави, «і тут ми побачили гетьмана Мазепу, що їхав на прекрасному коні: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йти до багажів, щоб шанував своє життя, коли й так здоров'я слабке» [9, с. 133].

Вже під час битви, бажаючи її побачити, Крман поїхав до ставка Карла XII, але опинився «аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог з легкої зброї напірав на нього» [9, с. 134].

Вельми цікаво також пояснює Крман причину поразки Карла XII й Мазепи. Першою хобою був, мовляв, прискорений наказ Карла XII до наступу проти «москалів», зумовлений тим, що ворог у своїй країні має досить провіянту, в той час шведи з дня на день терпіли велику нужду» [11, с. 136].

Другою причиною поразки союзників було те, що «Царська Величність, навпаки, відверто говорить, що хоче шведів ослабити віддалюванням битви, знесилоючи їх частими наскоками московської калмицької кінноти, змусити їх — перебоями в постачанні й голодом — до миру» [9, с. 136].

До причин поразки зараховує Крман також люті й нестерпні морози і раптове поранення в ногу Карла XII, яке сталося напередодні вирішального бою. Битву, одначе, вирішило різке співвідношення сил ворожих армій: проти 13 тисяч шведів і 6 тисяч українських військ виступило аж 50 тисяч «московського» війська [9, с. 139].

Поразку Карла XII й Мазепи, які, мовляв, не хотіли задовольнитися першою перемогою, вирішила краща російська артилерія, підкріплена французькими гарматами. Після цього «Царська Величність, досягнувши неочікуваної перемоги, з пишним супроводом вступила до Полтави». Причиною поразки союзників були, — вважав Крман, — також зловісні сили природи: «Між Біликами й Кобеляками ми бачили зловісні зграї вороння, яке наганяло жах і смуток» [9, с. 140]. Містикою було також нав'яне пророкування якоїсь віщунки, яка, мовляв, попереджувала Мазепу, що «ані він,

ані король Полтави не втримають та що біля неї відбудеться велике кровопролиття».

Історично правильно зрозумів Крман рішення Мазепи розійтись із Москвою, яка лишень грабує Україну і постійно порушує договори. На противагу до цього, від шведського короля, який живе досить далеко, не загрожує їхнім вольностям ніяка небезпека [9, с. 139].

Таким чином, можемо припустити, що Даніел Крман розумів саму суть російсько-українського конфлікту тих часів і став на бік Мазепи.

Після Полтавської битви серед шведів була поширена думка, що причиною їхньої поразки є хибно обраний королем напрям наступу й прихід в Україну, а обрав він цей шлях під впливом Мазепи. Передаючи цю думку, Крман повністю з нею погоджується. Насправді ж, це рішення Карл XII прийняв до переходу Мазепи на його бік, і гетьман, дізнавшись про нього, був цим дуже незадоволений і стривожений [15, с. 86].

Отже, Даніел Крман, перебуваючи при обозі шведської армії, мав змогу досить детально описувати всі події просування війська Карла XII по території України. Особливо він акцентує увагу на військових сутичках, проблемах забезпечення війська. Намагається аналізувати міжнародні події, робити певні висновки із ситуації, що склалася між гетьманом Мазепою, Карлом XII та Петром I. Разом із тим, Даніел Крман виражає власну суб'єктивну думку стосовно ключових «дійових осіб» описаних подій. Досить неприхованим є вихвалання та звеличення постаті Карла XII, його бойових звитяг. Також автор вдається до аналізу Полтавської битви, причин її поразки та загалом причин переходу Івана Мазепи на бік Карла XII. У цілому «Подорожній щоденник» може слугувати інформативним джерелом із соціально-економічної та військової історії українських земель взагалі та Полтавщини зокрема. Проте варто пам'ятати про рівень суб'єктивності та враховувати контекст епохи.

Висновки. Вивчення іноземних пам'яток і джерел про національну дійсність, історію й культуру давно вже набуло значного розвитку в науковому обігу. Українські землі привертали увагу значної кількості мандрівників, авантюристів, дипломатів, військових, які залишили різноманітні замітки та згадки про її життя та побут. Досліджуваний нами «Подорожній щоденник» Даніела Крмана став результатом подорожі словацького церковного та суспільно-політичного діяча, мемуариста і видавця. Під час подоро-

жі Даніель Крман вів регулярні записи. Нотатки містять не тільки особисті враження від побаченого, а й опис різноманітних подій, свідком яких він був чи знав про них із достовірних джерел. Данієла Крмана цікавив політичний і дипломатичний бік подій, географічні та природні обставини, етнографічні й релігійні аспекти життя народів, у середовищі яких він перебував.

Джерела та література

1. **Багалій Д. І.** Нарис української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної. Поміщицька історіографія кін. 18 і частини 19 ст. / Д. І. Багалій // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С.177–189.
2. **Вашук Н. О.** Образ українського козацтва та гетьмана Івана Мазепи очима словака (на матеріалі «подорожнього щоденника» Данієла Крмана) / Н. О. Вашук. – Харків: Ранок, 2015. – С. 28–30.
3. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко / [перекл. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
4. **Галенко О.** Не всі пороки від бароко / О. Галенко // Український гуманітарний огляд. – 2002. – Вип. 7. – С. 203–212
5. **Горобець В. Й.** Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності 18 століття / В. Й. Горобець // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С.102–114.
6. **Джигун Л.** Жанр літературного тревелогу в структурі мемуарів українських еміграційних письменників / Л. Джигун // Філологічний дискурс. – 2017. – № 5. – С. 35–48
7. **Дідух-Романенко С.** Подорожні нотатки: визначення, особливості, еволюція жанру / С. Дідух-Романенко // Коло. – 2013. – № 5. – С. 23–25.
8. **Котляр М. Ф.** Шукачі й дослідники скарбів / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 150 с.
9. **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Данієл Крман. – К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 180 с.
10. **Мацьків Т.** Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Теодор Мацьків. – Київ, Полтава, 1995. – 280 с.
11. **Наливайко Д.** Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ–ХVІІІ ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
12. **Оглоблин О.** Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 350 с.
13. **Пасемко І.** Україна на сторінках «Itinerarium» (1708–1709) словацького євангеліста Данієла Крмана / І. Пасенко. – URL: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1732>.
14. **Славинський М.** Вустами свідка Полтавської битви: [визначний словацький письменник Данієл Крман був свідком битви та першим серед європейців описав свої зустрічі з гетьманом України І. Мазепою і королем

Швеції Карлом 12 у своїй книзі «Itnerarut» / М. Славинський // Чумацький шлях. – 2008. – №. 4. – С. 2–3.

15. **Слісаренко О.** Тінь Полтави / О. Слісаренко. – Дніпро: Логос, 2016. – 182 с.

16. **Станіславський В. В.** Крман Даніел / В. В. Станіславський. – К.: Наукова думка, 2008. – 568 с.

17. **Томашівський С.** Словацький висланник на Україні: 1708–1709 рр. / С. Томашівський // Науковий збірник, присвячений ювілею проф. М. С. Грушевського. – Львів, 1906. – С. 301–345.

18. **Шевченко Ф. П.** 3 історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII–XVIII століття) / Ф. П. Шевченко. – С. 100–105. – URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chernov_Yevhenii/Z_istorii_ukrainskoi_numizmatyky_Hroshova_terminolohiia_XVII_XVIII_st.pdf

19. **Шерстюк В. В.** Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України / В. В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. – 2016. – Вип. 9. – С. 239–241.

М. В. Коваленко

Подорожній щоденник Даніела Крмана як джерело соціальної та військової історії Полтавщини

У статті аналізується постать Даніела Крмана та історичні умови створення його «Подорожнього щоденника», розкриваються особливості відображення соціального розвитку українських земель. Аналізується військово-політична історія Полтавщини крізь призму поглядів мандрівника.

Ключові слова: Даніел Крман, «Подорожній щоденник», Полтавщина, Іван Мазепа, Швеція, Полтавська битва.

M. V. Kovalenko

Travel Diary of Daniel Krman as a Source of Social and Military History of Poltava Region

The article analyzes personality of Daniel Krman and historical conditions of his «Travel Diary» creation. The peculiarities of the reflection of social development in the country's lands in the D. Krman's diary are revealed. The military and political history of Poltava Region is analyzed through the prism of the traveler's views.

Keywords: Daniel Krman, «Travel Diary», Poltava Region, Ivan Mazepa, Sweden, the Poltava Battle.

